# ગીતમાં પ્રાસાનુપ્રાસની વ્યવસ્થા

(ઉદય શાહ)

એક ગીત માટે ઓછામાં ઓછા ત્રણ બંધની રચના કરવી પડે છે. સામાન્ય રીતે પહેલો બંધ બે પંક્તિઓનો રાખવામાં આવે છે અને બાકીના બંધમાં બે કે તેથી વધુ પંક્તિઓનો રાખવામાં આવે છે. ગીતના પહેલા બંધને સ્થાયી કહેવામાં આવે છે અને બાકીના બંધને અંતરા કહેવામાં આવે છે. કોઈ ગીત ચાર બંધનું હોય તો પહેલો બંધ સ્થાયી કહેવાશે તથા બાકીના ત્રણ બંધ અનુક્રમે પહેલો, બીજો અને ત્રીજો અંતરો કહેવાશે. પ્રાસ એટલે કાફિયા અને અનુપ્રાસ એટલે રદીફ. અનુપ્રાસ પંક્તિના અંતે પ્રયોજાય છે અને અનુપ્રાસ પહેલાં પ્રાસ પ્રયોજાય છે. આટલું સમજ્યા પછી હવે આપણે ફિલ્મી ગીતોના ઉદાહરણ દ્વારા ગીતમાં પ્રાસાનુપ્રાસની વ્યવસ્થા સમજવાનો પ્રયાસ કરીશું.

પહેલા બંધ સ્થાયીમાં મોટેભાગે બંને પંક્તિમાં પ્રાસાનુપ્રાસ જાળવવામાં આવે છે કે જેને આપણે સ્થાયીના પ્રાસાનુપ્રાસ કહીશું. સ્થાયીના પ્રાસાનુપ્રાસને દરેક અંતરાની છેલ્લી પંક્તિમાં જાળવવાના હોય છે. અંતરાની છેલ્લી પંક્તિ તરીકે સ્થાયીની જ બે પૈકી કોઈ એક પંક્તિ પ્રયોજવી પડે એમ હોય તો મોટેભાગે અંતરાની છેલ્લેથી બીજી પંક્તિમાં સ્થાયીના પ્રાસાનુપ્રાસ જાળવવાના હોય છે. ફિલ્મી ગીતોના ઉદાહરણમાં લાલ રંગ સ્થાયીના પ્રાસાનુપ્રાસ દર્શાવે છે.

અંતરાની સ્થાયીના પ્રાસાનુપ્રાસવાળી પંક્તિ પહેલાં બે કે તેથી વધુ પંક્તિઓ પ્રયોજાતી હોય તો એ પંક્તિઓમાં અલગ પ્રાસાનુપ્રાસની વ્યવસ્થા જાળવવામાં આવે છે કે જેને આપણે અંતરાના પ્રાસાનુપ્રાસ કહીશું. અંતરાના પ્રાસાનુપ્રાસની વ્યવસ્થા દરેક અંતરામાં અલગ-અલગ હોય છે. ફિલ્મી ગીતોના ઉદાહરણમાં લીલો રંગ અંતરાના પ્રાસાનુપ્રાસ દર્શાવે છે. ફક્ત બે જ પંક્તિના અંતરામાં અંતરાના પ્રાસાનુપ્રાસ જાળવવાના હોતા નથી.

જે પ્રાસાનુપ્રાસની વ્યવસ્થા ફક્ત એક પંક્તિ પુરતી જ માર્યાદિત હોય એને આપણે પંક્તિના પ્રાસાનુપ્રાસ કહીશું. પંક્તિના પ્રાસાનુપ્રાસની વ્યવસ્થા દરેક પંક્તિમાં અલગ-અલગ હોય છે. આ પ્રકારના પ્રાસ જાળવવા જરૂરી નથી. આ પ્રકારના પ્રાસાનુપ્રાસની વ્યવસ્થા મોટેભાગે લાંબી બહેરના ગીત-ગઝલમાં જોવા મળે છે. ફિલ્મી ગીતોના ઉદાહરણમાં ભૂરો રંગ પંક્તિના પ્રાસાનુપ્રાસ દર્શાવે છે.

ટૂંકમાં **સ્થાયીના પ્રાસાનુપ્રાસ**ની વ્યવસ્થા દરેક અંતરાને અંતે પણ જાળવવાની હોય છે જ્યારે **અંતરાના પ્રાસાનુપ્રાસ**ની વ્યવસ્થા જે તે અંતરા પુરતી અને **પંક્તિના પ્રાસાનુપ્રાસ**ની વ્યવસ્થા જે તે પંક્તિ પુરતી જ માર્યાદિત રહેશે.

જુદા-જુદા પ્રકારના પ્રસાનુપ્રાસના પ્રયોગવાળા કેટલાંક ફિલ્મી ગીતો ઉદારહણ સ્વરૂપે અહીં પ્રસ્તુત કરું છું કે જેથી ગીતમાં જુદા-જુદા પ્રકારના પ્રસનુપ્રાસના પ્રયોગની વ્યવસ્થા સમજી શકાય.

સૌપ્રથમ જે બે ગીત પ્રસ્તુત છે એમાં સ્થાયીના પ્રાસાનુપ્રાસનો પ્રયોગ તો થયો જ છે પરંતુ અંતરા બેથી વધુ પંક્તિના હોવાથી અંતરાના પ્રાસાનુપ્રાસનો પણ પ્રયોગ થયો છે.

**Movie/Album: चौदवीं का चाँद (1960)**
**Music By: रवि**
**Lyrics By: शकील बदायुनी**
**Performed By: मो.रफी**

**चौदवीं का चाँद हो, या आफताब हो**
**जो भी हो तुम खुदा की कसम, लाजवाब हो**
**चौदवीं का चाँद हो...**

**जुल्फें हैं जैसे काँधों पे बादल झुके हुए**
**आँखें हैं जैसे मय के प्याले भरे हुए**
**मस्ती है जिसमें प्यार की तुम, वो शराब हो**
**चौदवीं का चाँद हो...**

**चेहरा है जैसे झील में हँसता हुआ कँवल**
**या ज़िन्दगी के साज़ पे छेड़ी हुई ग़ज़ल**
**जाने बहार तुम किसी शायर का ख्वाब हो**
**चौदवीं का चाँद हो...**

**होठों पे खेलती हैं तबस्सुम की बिजलियाँ**
**सजदे तुम्हारी राह में करती है कहकशां**
**दुनिया-ए-हुस्नो-इश्क का तुम ही शबाब हो**
**चौदवीं का चाँद हो...**

**Movie/Album: अनपढ़ (1962)**
**Music By: मदन मोहन**
**Lyrics By: राजा मेहंदी अली खान**
**Performed By: लता मंगेशकर**

आपकी नज़रों ने समझा, प्यार के काबिल मुझे
दिल की ऐ धड़कन ठहर जा, मिल गयी मंज़िल मुझे

जी हमें मंज़ूर है, आपका ये फैसला
कह रही है हर नज़र, बन्दा परवर शुक्रिया
हँस के अपनी ज़िन्दगी में, कर लिया शामिल मुझे
आपकी नज़रों ने...

आपकी मंज़िल हूँ मैं, मेरी मंज़िल आप हैं
क्यों मैं तूफाँ से डरूँ, मेरा साहिल आप हैं
कोई तूफानों से कह दे, मिल गया साहिल मुझे
आपकी नज़रों ने...

पड़ गई दिल पर मेरे, आपकी परछाईयाँ
हर तरफ बजने लगीं, सैकड़ों शहनाईयां
दो जहां की आज खुशियाँ, हो गईं हासिल मुझे
आपकी नज़रों ने...

હવે જે ગીત પ્રસ્તુત છે એમાં સ્થાયીના પ્રાસાનુપ્રાસનો પ્રયોગ તો થયો જ છે પરંતુ અંતરા બે જ પંક્તિના હોવાથી અંતરાના પ્રાસાનુપ્રાસનો પ્રયોગ થયો નથી. લાંબી બહેરની રચના હોવાથી અંતરાની પહેલી પંક્તિમાં પંક્તિના પ્રાસાનુપ્રાસનો પ્રયોગ થયો છે.

**Movie/Album: खानदान (1965)**
**Music By: रवि**
**Lyrics By: राजिंदर किशन**
**Performed By: लता मंगेशकर**

**तुम्हीं मेरे मंदिर, तुम्हीं मेरी पूजा, तुम्हीं देवता हो, तुम्हीं देवता हो**
**कोई मेरी आँखों से देखे तो समझे, कि तुम मेरे क्या हो, कि तुम मेरे क्या हो**

**जिधर देखती हूँ उधर तुम ही तुम हो, न जाने मगर किन खयालो में गुम हो**
**मुझे देखकर तुम ज़रा मुस्कुरा दो, नहीं तो मैं समझूंगी, मुझसे खफ़ा हो**

**तुम्हीं मेरे माथे की बिंदिया की झिलमिल, तुम्हीं मेरे हाथों के गजरों की मंज़िल**
**मैं हूँ एक छोटी-सी माटी की गुड़िया, तुम्हीं प्राण मेरे, तुम्हीं आत्मा हो**

**बहुत रात बीती चलो मैं सुला दूं, पवन छेड़े सरगम, मैं लोरी सुना दूं**
**तुम्हें देखकर ये ख़याल आ रहा है, के जैसे फ़रिश्ता कोई सो रहा हो**

હવે જે ગીત પ્રસ્તુત છે એમાં ત્રણેય પ્રકારના પ્રાસાનુપ્રાસનો પ્રયોગ થયો છે.

**Movie/Album: दोस्त (1974)**
**Music By: लक्ष्मीकांत-प्यारेलाल**
**Lyrics By: आनंद बक्षी**
**Performed By: किशोर कुमार**

गाड़ी बुला रही है, सीटी बजा रही है
चलना ही ज़िंदगी है, चलती ही जा रही है

देखो वो रेल, बच्चों का खेल, सीखो सबक जवानों
सर पे है बोझ, सीने में आग, लब पर धुंआ है जानों
फिर भी ये गा रही है, नगमें सुना रही है
गाड़ी बुला रही है ...

आगे तूफ़ान, पीछे बरसात, ऊपर गगन पे बिजली
सोचे न बात, दिन हो के रात, सिगनल हुआ के निकली
देखो वो आ रही है, देखो वो जा रही है
गाड़ी बुला रही है ...

आते हैं लोग, जाते हैं लोग, पानी के जैसे रेले
जाने के बाद, आते हैं याद, गुज़रे हुए वो मेले
यादें मिटा रही हैं, यादें बना रही हैं
गाड़ी बुला रही है ...

गाड़ी को देख, कैसी है नेक, अच्छा बुरा न देखे
सब हैं सवार, दुश्मन के यार, सबको चली ये लेके
जीना सिखा रही है, मरना सिखा रही है
गाड़ी बुला रही है ...

गाड़ी का नाम, ना कर बदनाम, पटरी पे रख के सर को
हिम्मत न हार, कर इंतज़ार, आ लौट जाएं घर को
ये रात जा रही है, वो सुबह आ रही है
गाड़ी बुला रही है ...

सुन ये पैगाम, ये है संग्राम, जीवन नहीं है सपना
दरिया को फ़ांद, पवर्त को चीर, काम है ये उसका अपना
नींदें उड़ा रही है, जागो जगा रही है
गाड़ी बुला रही है ...

'ગાડી બુલા રહી હૈ' ગીતમાં પંક્તિના પ્રાસાનુપ્રાસમાં કેટલીક જગ્યાએ ફક્ત અકારાંત પ્રાસનો પ્રયોગ થયો છે જે થોડો ખટકતો હોવા છતાં પંક્તિના પ્રાસાનુપ્રાસને કારણે ચાલી જાય છે. તેમ છતાં પંક્તિના પ્રાસાનુપ્રાસમાં પણ ફક્ત અકારાંત પ્રાસનો પ્રયોગ ટાળવો જ જોઈએ.

હવે બીજા કેટલાંક ફિલ્મી ગીતો ઉદારહણ સ્વરૂપે છે કે જેના અભ્યાસ પરથી સ્થાયીના પ્રાસાનુપ્રાસ, અંતરાના પ્રાસાનુપ્રાસ અને પંક્તિના પ્રાસાનુપ્રાસનો પ્રયોગ કઈ-કઈ રીતે થઈ શકે એ સમજી શકાય.

**Movie/Album: दिल-ए-नादान (1953)**
**Music By: गुलाम मोहम्मद**
**Lyrics By: शकील बदायुनी**
**Performed By: तलत महमूद**

**ज़िन्दगी देने वाले सुन तेरी दुनिया से दिल भर गया**
**मैं यहाँ जीते-जी मर गया**
**ज़िन्दगी देने वाले सुन**

**रात कटती नहीं, दिन गुज़रता नहीं**
**ज़ख्म ऐसा दिया है के भरता नहीं**
**आँख वीरान है, दिल परेशान है, ग़म का सामान है**
**जैसे जादू कोई कर गया**
**ज़िन्दगी देने वाले सुन**

**बेख़ता तूने मुझसे ख़ुशी छीन ली**
**ज़िंदा रखा, मगर ज़िन्दगी छीन ली**
**कर दिया दिल का ख़ूँ, चुप कहाँ तक रहूँ, साफ़ क्यूँ न कहूँ**
**तू ख़ुशी से मेरी डर गया**
**ज़िन्दगी देने वाले सुन**

Movie/Album: सफ़र (1970)
Music By: कल्याणजी-आनंदजी
Lyrics By: इन्दीवर
Performed By: किशोर कुमार

ज़िन्दगी का सफ़र, है ये कैसा सफ़र, कोई समझा नहीं, कोई जाना नहीं
है ये कैसी डगर, चलते हैं सब मगर, कोई समझा नहीं, कोई जाना नहीं

ज़िन्दगी को बहुत प्यार हमने दिया, मौत से भी मोहब्बत निभायेंगे हम
रोते-रोते ज़माने में आये मगर, हँसते-हँसते ज़माने से जायेंगे हम
जायेंगे पर किधर, है किसे ये खबर, कोई समझा नहीं, कोई जाना नहीं

ऐसे जीवन भी हैं, जो जिए ही नहीं, जिनको जीने से पहले ही मौत आ गयी
फूल ऐसे भी हैं, जो खिले ही नहीं, जिनको खिलने से पहले खिजा खा गयी
है परेशां नज़र, थक गए चारागर, कोई समझा नहीं, कोई जाना नहीं

Movie/Album: सज़ा (1951)
Music By: एस.डी.बर्मन
Lyrics By: साहिर लुधियानवी
Performed By: लता मंगेशकर

तुम ना जाने, किस जहां में खो गए
हम भरी दुनियाँ में, तन्हां हो गए

मौत भी आती नहीं, आस भी जाती नहीं
दिल को ये क्या हो गया, कोई शय भाती नहीं
लूट कर मेरा जहां, छूप गए हो तुम कहाँ
तुम ना जाने, किस जहां में खो गए

एक जान और लाख गम, घुट के रह जाए ना दम
आओ तुमको देख लें, डूबती नज़रों से हम
लूट कर मेरा जहां, छूप गए हो तुम कहाँ
तुम ना जाने, किस जहां में खो गए

Movie/Album: इम्तिहान (1974)
Music By: लक्ष्मीकांत-प्यारेलाल
Lyrics By: मजरूह सुल्तानपुरी
Performed By: किशोर कुमार

रुक जाना नहीं तू कहीं हार के
काँटों पे चल के मिलेंगे साये बहार के
ओ राही, ओ राही

सूरज देख रुक गया है, तेरे आगे झुक गया है
जब कभी ऐसे कोई मस्ताना
निकले है अपनी धुन में दीवाना
शाम सुहानी बन जाते हैं दिन इंतज़ार के
ओ राही, ओ राही

साथी न कारवां है, ये तेरा इम्तिहां है
यूँ ही चला चल दिल के सहारे
करती है मंज़िल तुझको इशारे
देख कहीं कोई रोक नहीं ले तुझको पुकार के
ओ राही, ओ राही

नैन आँसू जो लिये हैं, ये राहों के दीये हैं
लोगों को उनका सब कुछ दे के
तू तो चला था सपने ही ले के
कोई नहीं तो तेरे अपने हैं सपने ये प्यार के
ओ राही, ओ राही

**Uday Shah**
**Dadatattu (Sai) Street, Navsari – 396445, Gujarat – India.**
**(M) +919428882632**
**Websites :**
www.udayshahghazal.com
www.sites.google.com/site/udayshahghazal
www.sites.google.com/site/udayshahghazals
www.sites.google.com/site/udayshahxyz